

Аналіз змісту вищої гуманітарної освіти Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.)

Постановка проблеми. Зміст освіти це система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує особі можливість здобуття вищої освіти і певної кваліфікації, всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей молоді, формування її світогляду, моралі та поведінки, підготовку до суспільного життя, до праці.

На всіх етапах розвитку суспільства зміст освіти зазнавав якісних змін під впливом різних чинників: соціально-економічних відносин, рівня розвитку виробництва, науки, техніки і культури, розвитку освіти та педагогічної теорії, мети і завдань виховання, які ставить суспільство перед вищою школою. Актуальність теми визначається потребами пошуку шляхів удосконалення та реформування вищої гуманітарної освіти в умовах зміни її парадигми і формування нової моделі ціннісних орієнтирів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інформація про зміст гуманітарної освіти у сучасній історіографії опосередковано представлена окремими розділами монографій в контексті загального дослідження вищої освіти в Україні. Серед таких досліджень можна виділити праці О. Драч[1], О. Іванова[2], С. Посохова[3], Г. Самойленко та О.Самойленко[4], С. Стельмаха[5], Є. Степанович[6], О.Тарасенко[7], Н.Шип[8], які побіжно досліджують зміст освіти у зв'язку із висвітленням інших актуальних тем з історії вищої освіти в Україні.

Дана тема частково відображена і в сучасних дисертаційних працях з різних питань історії вищої освіти й науки В. Добровольська[9], О. Єгорова[10], З. Зайцева[11], М. Кругляк[12]. Аналіз сучасних літературних джерел свідчить про актуальність обраної теми, недостатній рівень її вивчення та потребу подальшого ґрунтовного її дослідження.

Мета. Головною метою даної статті є детальне дослідження та аналіз, на основі відомих та маловідомих документів і матеріалів, змісту гуманітарної

освіти, порівняння його у різних вищих гуманітарних навчальних закладах України. Зміст архівних матеріалів, які покладені в основу статті, вперше вводить до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. В історії вищої школи відомі різні підходи до визначення змісту освіти. Наприкінці XVIII — в середині XIX ст. поширеною була так звана теорія «формальної освіти», сутність якої полягала в тому, що студентам недоцільно давати великий обсяг знань, оскільки вони його не засвоять, а потрібно давати матеріал, що розвиває розумові сили, мислення, уяву, пам'ять, здібності. Її прибічники вважали за необхідне вивчення латинської та грецької мов, математики, які, на їхню думку, тренували розум.

Цю теорію було покладено в основу змісту класичної освіти.

З розвитком капіталізму, потребою озброєння людей практично корисними знаннями, з'явилася й набула розвитку теорія матеріальної освіти, згідно з якою головним критерієм визначення змісту освіти є практичне значення, а не розвиваючий характер знань, її прихильники вважали, що в процесі засвоєння корисних знань здійснюватиметься розвиток мислення і розумових здібностей студентів, озброєння їх методами наукового пізнання.

Аналіз навчальних планів історико-філологічного факультету Київського, Харківського та Новоросійського університетів, юридичного факультету Київського університету Св. Володимира, Вищих жіночих курсів дає підстави стверджувати, що зміст освіти був спрямований на підготовку широкоєрудованого фахівця з вищою гуманітарною освітою. Поряд із цим необхідно констатувати, що в змісті гуманітарної освіти був відсутній національний компонент. Більше того викладання велося виключно російською мовою. Цілком зрозуміло, що через зміст гуманітарної освіти проводилася русифікаторська політика царського уряду, забезпечувалася уніфікація підходів для формування проросійських поглядів, відторження українського студентства від національного ґрунту.

У 1884 р. були введені нові навчальні плани, у тому числі на історико-філологічних факультетах. Але за свідченням професора Т.Д. Флоринського, декана історико-філологічного факультету Київського університету Св.

Володимира вони викликали коливання серед тих, хто збирався вступати до університету[13, 985-987].

Однією з причин було введення іспитів у комісіях за всі чотири роки навчання. Ці іспити виявились важливими для студентів. Враховуючи затруднення, які були пов'язані з введенням нових навчальних планів, міністр освіти запропонував університетам переглянути ці плани і затвердити вироблений ними самостійно порядок викладання. На всіх факультетах були введені напівкурсіві іспити, що полегшувало проведення атестації студентів.

У період, що досліджується система навчання не була постійною і незмінною, вона почергово змінювалася з курсової на предметну (1906 р.). Зміст курсової системи заключався у поділі навчального часу(років) на два рівні періоди. Перші два роки слухалися загальнообов'язкові та спільні для студентів різних факультетів лекції, з третього курсу починалася спеціалізація [14, 52].

Терміни навчання у вишах були різними: в університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька та Вищих жіночих курсах – 4 роки, крім медичних факультетів, де навчання тривало 5 років. Навчальний рік в університетах з 1884 р. тривав з 20 серпня до 30 травня, перше півріччя закінчувалося 20 грудня, друге починалося 15 січня [15, 43].

Відповідно до діючих принципів організації навчального процесу – півкурсівого (університетські статuti 1835 та 1884 рр.) та річного (університетський статут 1863 р.) призначалися студентські вакації.

Студенти не могли обирати предмети навчання. Декани і ректори здійснювали нагляд за змістом навчальних програм, аби в них не було нічого суперечливого до вчення православної церкви й виражалася відданість государеві й любов до Вітчизни. Лише з 1842 р. до кінця 1850-х рр. студентам Київського університету дозволили обирати предмети, відвідування яких було обов'язковим [16, 27].

Тому до де-яких предметів студенти ставилися байдуже, або негативно, а де-які викликали у них захоплення. У спогадах про навчання у Ніжинському історико-філологічному інституті П. Первов зазначав, що наприклад, давні

мови, які молодь вивчала у гімназіях були їм байдужими, а дисципліни - психологія, слов'янська філологія, російська історія, які були новими для студентів, дуже їх цікавили [17, 349].

У Київській духовній академії перед початком кожного навчального року створювалися комісії для перевірки програм з усіх предметів. Їхні звіти заслуховувалися на засіданнях ради академії. Як і в світських вищих гуманітарних закладах навчання у КДА тривало 4 роки. Протягом трьох років вивчалися загальнообов'язкові предмети, а на четвертому – спеціалізація.

Статут духовних академій, що вступив у дію в серпні 1869 р. також вніс зміни до змісту, форм та організації навчального процесу в Київській духовній академії. Ці зміни спрямовувалися на поліпшення якості духовної освіти. Відбулися зміни й у структурі академії: крім існуючих богословського та церковно-практичного, створювалося церковно-історичне відділення, що зумовило скорочення кількості загальнообов'язкових дисциплін і поділ решти на групи, з яких студент обирав для вивчення одну.

Отже, за статутом 1869 р., котрий історіографи вважають до певної міри ліберальним, склалося співвідношення світських і богословських дисциплін, як 14:15. Це свідчить про суттєву загальноосвітню складову навчальних планів духовних академій: давня й одна з трьох нових іноземних мов, педагогіка, логіка, психологія та історія філософії, метафізика, загальна громадянська історія, теорія словесності й історія російської літератури з оглядом найважливіших іноземних літератур, російська мова і слов'янські наріччя, фізико-математичні науки виключено [18, 195].

Діяльність КДА за статутом 1869 р. в організаційному плані мала перспективу піднесення якості духовної освіти через запровадження спеціалізації, тобто поділу предметів на три групи та вивчення кількох загальнообов'язкових. Викладачам надавалося право складати програми своїх курсів.

Автор цілком розділяє оцінки Шип Н.А., з приводу реформи духовної освіти, яка зазначила, що «у цілому реформа духовної освіти 1867–1869 рр. у суспільстві дістала неоднозначну оцінку, але, незаперечно, що вона сприяла

покращенню навчального процесу в академіях, звільнивши їх від обов'язків здійснювати елементарну загальноосвітню підготовку, натомість посиливши фундаментальну»[18, 196].

Та згодом ліберальний статут 1869 р. був замінений реакційним 1884 р. Статут 1884 р. утискував світські науки, скасовував поділ на відділення, а з ними й посади трьох помічників ректора з навчальних питань.

У 1910 р. було ухвалено новий статут духовних академій, за яким предмети, що вивчалися усіма студентами, розподілялися між 14 кафедрами: систематична філософія й логіка, психологія, історія філософії, педагогіка, дидактика з методологією наук (тих, що викладалися в духовно-навчальних закладах), єврейська, одна з давніх та одна з нових мов. До дисциплін, котрі вивчалися не всіма студентами було віднесено загальну і російську громадянську історію, у КДА – історію Західноруської (української) церкви, церковно-слов'янську мову з палеографією, історію російської літератури [19, 21-22].

Св. Синод міг дозволити включати в навчальні плани й інші дисципліни. Статутом 1910 р. також вносилися зміни у викладання богословських наук, щоб протидіяти розповсюдженню соціалістичних вчень. Викладання філософії залишалося традиційним. Замість метафізики запроваджувалася систематична філософія. Стосовно психології зазначалось, що викладачі повинні прагнути довести основні психологічні істини, які ведуть до «утвердження вчення про душу, як самостійне начало духовного життя». У викладанні історії філософії основну увагу звертати на філософію Платона (і неоплатонізм), Аристотеля, Канта [20, 9].

Уряд вважав, що у світських навчальних закладах молодь менш «законнослухняна», тому прагнув організувати навчання студентів у дусі релігійної та державної відданості. Тому й ввів до обов'язкових предметів вивчення православними студентами богослов'я та вказав на посилення з 1884 р. класичної підготовки студентів історико-філологічних факультетів [21, 175-176].

Структура навчальних планів світських вищих гуманітарних закладів свідчить про раціональний підхід до організації навчального процесу. Усі предмети навчального плану розподілялися на обов'язкові, з яких проводилися напівкурсів іспити та іспити в комісіях, спеціальні курси, практичні заняття та заняття рекомендовані за вибором студентів.

Так, на класичному відділенні історико-філологічного факультету Харківського університету обов'язковими для вивчення були богослов'я, історія російської словесності, російська історія. Цілком зрозуміло, що два останніх курси не входили до дисциплін класичної філології.

Навчальним планом для обов'язкового вивчення були передбачені вступ до філософії та історія філософії, логіка і психологія. Класичні дисципліни були представлені спеціальними філологічними курсами. Перебачалося вивчення творів грецьких і римських авторів, історії грецької та римської літератури, історії граматики класичних мов, історії античного мистецтва, а також такі історичні дисципліни, як Стародавня історія Сходу, Греції, Риму. Студенти вивчали санскритську мову, грецьке державне право, римське державне право тощо.

До предметів за вибором (або рекомендованих) були віднесені грецька діалектологія, педагогіка, історія світової літератури, історія Візантії, нові мови, крім обов'язкових, тощо. У цілому можна зробити висновок, що зміст освіти, забезпечення його реалізації видатними вченими – педагогами надавали широкі можливості для підготовки фахівців з класичних галузей філологічних знань [21, 176-177].

Практичні заняття проводилися в формі просемінарій та семінарій (подібні до тих, які існували в західно-європейських університетах). Просемінарії проводилися по старослов'янській та російській мовах, російській словесності та слов'янській філософії. Предмети рекомендовані включали такі навчальні курси: педагогіку, етнографію, палеографію, історію російської церкви, граматику класичних мов, історію мистецтв, нові мови тощо.

Перелік навчальних дисциплін, а також структура навчального плану дають можливість стверджувати, що характер гуманітарної освіти був

спрямований на підготовку широкоосвіченого фахівця, який міг би реалізувати себе як викладач і науковець у різних галузях історії та російсько-слов'янської філології.

На історико-філологічному відділенні також, як і на класичному, і слов'яно-російському відділеннях, вивчалися богослов'я, вступ до філософії, логіка і психологія, але в циклі філософських дисциплін є певні зміни: на історичному відділенні читалася історія стародавньої філософії і така дисципліна як філософія і методологія історії. Таким чином, приділялася значна увага філософському фундаменту історичного знання, що розвивало філософсько-історичне мислення студентів, формуючи відповідні філософсько-методологічні підходи до аналізу історичних явищ та подій.

Цикл історичних дисциплін представлений такими предметами: грецькі та римські автори (історики), історія Візантії, історія церкви. Ядром історичної підготовки були предмети, іспити з яких проводилися в комісіях. Це – історія нової філософії, давня історія Сходу, Греції, Риму, історія середніх віків, новітня історія, російська історія (стародавня, новітня, російська історіографія, історія слов'ян).

Практичні заняття проводилися з російської історії та всесвітньої історії. Для вивчення їх на відповідному курсі відводилося 12 годин на тиждень. До переліку рекомендованих предметів відносилися: політекономія, педагогіка, палеографія, археологія, етнографія, географія, історія загальної літератури, нові мови тощо. Обов'язкова кількість годин по рекомендованих предметах становила 4 години на тиждень.

Порівняльна характеристика навчальних планів історико-філологічних факультетів Київського університету Св. Володимира та Харківського Імператорського університету свідчить про певні відмінності у гуманітарній освіті з дисциплін історико-філологічного циклу.

Перш за все у Київському університету Св. Володимира більш широко представлені богословські дисципліни. До цього циклу входили: основні питання релігійно-християнської гносеології, основні питання філософії та історії релігії, основи істини. У навчальному плані Харківсьго Імператорського

університету є лише такі курси як богослов'я та історія церкви. Як бачимо, у Київському університеті зроблено акцент на фундаменально-методологічні основи вивчення богословських дисциплін. гадаємо, що це пов'язано з впливом КДА, її професорів, котрі брали участь в читанні цих курсів.

Відрізняється і підхід у Київському університеті до організації читання і вивчення окремих навчальних дисциплін. Так, грецькі і латинські автори вивчалися за вибором як студентів, так і професорів. Цього немає в переліку обов'язкових курсів Харківського Імператорського університету.

Навіть структура навчальних планів історико-філологічних факультетів цих університетів різна. Так, у Київському університеті Св. Володимира навчальний план складається з таких циклів дисциплін: обов'язкові предмети на I-II курсах і на III-IV курсах, а потім уже йде перелік дисциплін слов'яно-російського та історичного відділів.

На відміну від історичного відділу Харківського університету у Київському введено вивчення історичних персоналій: Полібій з нарисом грецької історіографії, Тацит, а також російської історичної географії, історії середньовічної і нової філософії та ін. Загалом, можна зазначити, що у Київському університеті на історичному відділенні серед обов'язкових більше читалося історичних дисциплін, а в Харківському – акцент робився на філософсько-літературно-мистецько-мовні курси. Щодо історичних дисциплін, то їх тут читалося менше. Що стосується українознавчих курсів, то вони у навчальних планах відсутні [22, арк. 1].

Щодо української мови, то вона в університетській практиці Росії є лише другорядною, випадковою частиною мовознавчих курсів. З болем констатує М.С. Грушевський, що в університетах Росії викладається історія, історія літератури, мови: сербська, болгарська, чеська, і не викладають ні мови, ні літератури, ні права українського народу, найбільшого у слов'янській сім'ї після народу російського, і найбільш пов'язаного з ним історичними умовами і сучасними стосунками. Таке становище видатний український мислитель вважає аномальним. Більш того академічна наука в Росії нічого не робила для того, щоб внести в коло викладання дисципліни, присвячені українському

народу. Питання про створення українських кафедр знаходилося без будь-якого руху і в той же час предмети, які не є пріоритетними, чужими, екзотичними не залишалися без господаря, без відповідної кафедри [23, 20].

Щодо викладання історії, то вона теж тяжіє до схеми «російська історія». Історія права і Київське право входять до поняття науки «історія російського права». Правові ж основи українського життя у найбільш пізні часи залишаються не дослідженими.

Критична оцінка реалізації змісту гуманітарної університетської освіти М.С. Грушевським свідчить про глибоку суперечність, яка існувала між зафіксованим переліком навчальних дисциплін та забезпеченням їх викладання, враховуючи науковий рівень розробки навчальних курсів. Це з одного боку, а з іншого, не створювалися умови для формування національної самосвідомості студентів-гуманітаріїв в університетах України.

«Українець, - пише Грушевський М.С., - який усвідомлює культурно-національні інтереси свого народу має в принципі стояти за те, щоб в університетах України всі курси української програми викладалися б українською мовою» [23, 23].

На його думку, необхідно ввести такі кафедри і курси в університетах України: українську мову, українську літературу, український фольклор, історію українського народу і української території з давніх часів; допоміжні українські науки: палеографію, дипломатію, огляди бібліотек і архівів, важливих для української історії і філології. Необхідно вивчати історію українського мистецтва, археологію і антропологію українського населення. У галузі юристпруденції: українське право, огляд політичного і адміністративного ладу різних частин українських територій, що входили до складу різних держав і діючих у них законодавств [23, 24].

Як ми бачимо, Грушевський М.С. розробив програму модернізації гуманітарної освіти в Україні на ґрунті наукової об'єктивності та реалізації української національної ідеї в справі організації навчання на гуманітарних факультетах.

Незважаючи на те, що питання українізації гуманітарної освіти в університетах України не було розв'язане і після революції 1905 року, можна з впевненістю стверджувати, що воно набувало все більше і більше прихильників як у середовищі викладачів, так і студентів. Ці настрої і конкретні дії базувалися на діяльності відомих представників професури гуманітарних кафедр. Серед студентів Київського університету Св. Володимира популярним був захисник і провідник української ідеї В.Б. Антонович.

Організація навчального процесу, не дивлячись на певні позитивні зміни, як у світських вищих гуманітарних навчальних закладах так і в КДА всеодно не позбавилася зайвого формалізму. Протягом десятків років не змінювалися суттєво програми викладання, проекти огляду лекцій за семестрами та розподіл їх за днями і годинами не зазнавали змін [24, 139].

Аналіз матеріалів і документів щодо організації і змісту навчального процесу підтверджує, що в питаннях змісту навчання, складання планів і програм гуманітарні навчальні заклади були повністю зорієнтовані на державні стандарти. Усі громадські і приватні гуманітарні навчальні заклади мали таку саму організаційну структуру, що й державні ВНЗ. Навчальна робота в них будувалася відповідно до розподілу на факультети або відділення. Причому кількість і спеціалізація факультетів залежали від типу вишу, а також попиту на отримання тієї або іншої освіти.

На Київських Вищих жіночих курсах викладання було наближене до університетського, особливо це стосувалося історико-філологічного відділення.

Набір навчальних предметів був досить насиченим і різноманітним, професійно спрямованим як на історико-філологічному, так і на фізико-математичному відділеннях. У навчальних програмах Вищих жіночих курсів заслуговує на увагу зацікавлення слухачів іноземними мовами і практичними заняттями з методики освоєння історичних літописів. Разом із тим, цілком очевидною є програмна політика русифікації. Вона проглядається у тенденційному відборі навчальних предметів, російській мові викладання і повній відсутності будь-яких відомостей про Україну, її історію і культуру,

мову і літературу. Що стосується навантаження студентів, то воно було розподілено досить рівномірно по курсах[25, арк. 7-8].

Вищі жіночі курси мали спочатку два факультети: історико-філологічний (з розподілом на відділення історії, російської мови і словесності; французької, німецької мов і словесності) та фізико-математичний, згодом додався третій – юридичний. На Київських вищих жіночих курсах був ще медичний факультет, створений у 1907 р. Згодом медичний факультет Київських вищих жіночих курсів (із 1908 р.) діяв як самостійний навчальний заклад, а з 1916 р. був перекваліфікований на Київський жіночий медичний інститут.

Усі дисципліни на курсах, як і в інших вишах, поділялися на обов'язкові та необов'язкові [25, арк. 6]. Так, на історико-філологічному факультеті обов'язковим було вивчення педагогіки і психології, які викладав С.С. Гогоцький. До необов'язкових предметів педагогічного циклу належали логіка, яку читав О.О. Козлов, і гігієна, її викладав О.С. Шкляревський. На фізико-математичному факультеті ці дисципліни педагогічного циклу вважалися необов'язковими для вивчення. У теоретичній складовій підготовки на історико-філологічному факультеті співвідношення було наступним: педагогічні дисципліни – 26,4 %, загальнокультурні – 19,8 %, суспільствознавчі – 13,2 %, мовознавчі – 40,6 % [26, арк. 14-15].

Аналіз навчальних планів, дає підстави стверджувати, що педагогіка та психологія були обов'язковими дисциплінами для тих студентів, хто обрав педагогічну професію. До предметів теоретичної професійно-педагогічної підготовки належали курси теорії та історії педагогіки, психології, логіки, гігієни і методик окремих предметів (відповідно до спеціальності). Курси педагогіки та психології носили досить системний характер і викладалися послідовно з висвітленням найважливіших тем та розділів (історія педагогіки, теорія виховання, дидактика, душевне життя, психічні стани та властивості).

При порівнянні викладання педагогіки в Ніжинському інституті й на Вищих жіночих курсах можна стверджувати, що на останніх педагогіка викладалася більш ґрунтовно, охоплюючи великий пласт теоретичних знань, де великого значення надавалося теорії виховання як основі формування

особистості учня. Розділ «Історія педагогіки» був значно ширшим від того, що читався в Ніжинському інституті [27, 7].

Зазначимо, що теоретична підготовка фахівців на Київських вищих жіночих курсах являла собою поєднання педагогічного, мовознавчого, загальнокультурного, технічного, суспільствознавчого та природничого компонентів. У взаємодії цих складових слухачки курсів отримували ґрунтовні знання для майбутньої професійної діяльності. Теоретична професійно-педагогічна підготовка була достатньою і включала окремі методики (відповідно для кожного відділення), педагогіку, психологію, логіку та семінарські заняття з педагогіки і психології. Педагогіка викладалася в складі трьох взаємопов'язаних частин: «Науки про виховання», «Дидактики» та «Історії педагогіки». Вивчення педагогіки завершувалося екзаменом, якому передували заліки із семінарських занять педагогічного напрямку. Проте негативним можна вважати необов'язковість вивчення педагогіки і психології на фізико-математичному факультеті.

У зміст освіти, яку надавали Вищі жіночі курси були покладені університетські програми. Рада Вищих жіночих курсів керувалася такими положеннями: навчальний план Вищих жіночих курсів має за змістом точно відповідати навчальному плану університету Св. Володимира; приділяючи велике значення практичним заняттям. Необхідно виділити для практичних занять із деяких предметів більшу кількість годин, ніж в університеті, а також надати можливість слухачкам, окрім загальноосвітніх знань, спеціалізуватися з обраного ними предмету [28, 6–7].

Як би не прагнули педагогічні ради Вищих жіночих курсів довести свої програми викладання до рівня відповідних факультетів університетів, однак їм цього зробити не вдалося. На це були об'єктивні і суб'єктивні причини. Професори, які викладали на Київських жіночих курсах, стверджували, що більшість слухачок легко засвоювали університетську програму. Та була причина, яка перешкоджала зрівняти програми – це різниця в підготовці випускників чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів. Саме вона перешкоджала запровадженню повної університетської програми. Це призвело

до необхідності розширення навчальних програм курсів. Педагогічні ради збільшували кількість годин практичних занять, яких на Київських курсах було навіть більше, ніж в університетах [29, 6–7].

Отже, можна зазначити, що навчальні плани Вищих жіночих курсів у Києві відрізнялися від планів Університету Св. Володимира лише більшою кількістю годин практичних занять.

У 1912 р. педагогічна рада Харківських вищих жіночих курсів, обговорюючи запровадження нових навчальних програм і доведення їх до повної відповідності з університетськими, збільшила кількість лекційних годин з усіх предметів. До програм були внесені щойно запроваджені в університетах дисципліни: «Вступ до слов'янознавства», «Філософія» і «Методологія історії». «Давньогрецька мова» й «Грецькі автори» залишалися обов'язковими предметами на слов'яно-російському та історичному відділеннях, хоч згідно з міністерськими правилами ці дисципліни вважалися обов'язковими тільки для класичного відділення.

На історико-філологічних факультетах Київських, Харківських та Одеських вищих жіночих курсів викладали 11 обов'язкових загальних дисциплін: філософія, політекономія, богослов'я, класична філософія, мовознавство, російська мова і російська словесність, слов'янська філологія, загальна історія, російська історія, історія західноєвропейських літератур, історія церкви, історія і теорія мистецтв. Крім обов'язкових читалися і спеціальні курси: теорія поезії і прози, російська драматична література, російська культура XVI століття, історія феодалізму, а також рекомендовані курси – етнографія, археологія, вчення про державу і право. Практичні заняття велися у вигляді семінарів для початківців і семінарів для слухачок старших курсів [30, 7].

У 1914 р. до числа обов'язкових предметів додалися юридичні, економічні дисципліни та іноземні мови. Кількість спеціальних предметів не була постійною. Якщо в 1912 р. на історико-філологічному факультеті читалося чотири спецкурси, то в 1914 р. їх було вже десять [30, 8]. Обов'язкові курси

читалися щорічно без змін, а тематика рекомендованих могла змінюватися залежно від підготовки професорсько-викладацького складу.

Програми вищих жіночих курсів і відповідних факультетів університетів в цілому були однаковими за кількістю лекційних занять і за кількістю предметів, що вивчалися. Та все ж різниця між їх програмами була. Вона полягала в тому, що кожний виш самостійно планував спеціальні дисципліни. Це було пов'язано зі спеціалізацією підготовки педагогічних кадрів у різних напрямках. Наприклад, в університетах на історико-філологічному факультеті читався курс «Вступ до філософії», вивчалася історія Візантії. Цих предметів ми не знаходимо в навчальних програмах вищих жіночих навчальних закладів країни. Натомість у програмах вищих жіночих курсів зустрічаються дисципліни, які не вивчалися в університетах: дидактика, етнографія, педагогіка та інші додаткові курси. Це зазначалося у правилах прийому до кожного навчального закладу [31, 230–233, 246–305]. Навчальні плани і програми затверджувалися попечителем навчального округу або узгоджувалися з Міністерством народної освіти.

Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька готував учителів для гімназій. Зміст і форми навчального процесу в ньому були такими як у інших історико-філологічних інститутах Російської імперії. Та найбільше організація навчального процесу в інституті князя Безбородька була наближена до системи Петербурзького історико-філологічного інституту. Навчальний процес у цьому закладі поділявся на два ступені: на першому і другому курсах (перший ступінь) здійснювалась загальна підготовка, а на третьому і четвертому курсах (вищий ступінь навчання) - спеціальна, яка передбачала профілювання: класики (викладачі давньогрецької та латинської мов), історики (викладачі історії), словесники (викладачі нових мов) [32, 42]. Навчальний план інституту був близький до університетських планів і загалом, починаючи з 1875 р., зазнавав тільки незначних змін.

Випускники університетів та Ніжинського інституту, які були розподілені на викладацьку педагогічну роботу, через відсутність необхідної психолого-педагогічної підготовки, дидактичної і методичної безпорадності, нерідко у

перші ж дні роботи викликали відразу до педагогічної роботи і прагнення будь-що змінити рід занять. Загальновідомим є той факт, що саме на ґрунтовній теоретичній підготовці базується формування необхідних практичних умінь і навичок. Саме теоретична підготовка завжди була основною складовою частиною всіх вищих гуманітарних закладів. Одним із них був Ніжинський історико-філологічний інститут. Велику увагу в Ніжинському історико-філологічному інституті князя О. Безбородька приділяли підготовці з древніх (грецької та римської) та нових (німецька, французька) мов, а також загальної та російської історії. Дисципліни мовознавчого циклу переважали над суспільствознавчим (відповідно – 70 % і 30%), що говорить про надання переваги в Ніжинському інституті глибокій філологічній підготовці майбутніх учителів.

До професійно-педагогічної підготовки входило вивчення таких дисциплін, як: педагогіка (проф. М.О. Лавровський), психологія, логіка та історія філософії (проф. М.Я. Грот), останні три дисципліни представляли інтегрований курс [33, арк. 38]. Теоретичний курс «Педагогіка» був побудований на викладанні трьох окремих розділів – дидактика, теорія виховання та історія педагогіки.

Аналіз програм Ніжинського історико-філологічного інституту дає підстави констатувати, що теоретична підготовка в ньому передбачала єдність психолого-педагогічного, загальнокультурного, мовознавчого та суспільствознавчого компонентів. Мовознавство переважало над професійно-педагогічною підготовкою, а та, у свою чергу, над загальнокультурною та суспільствознавчою. Семінари були невід'ємною частиною теоретичної підготовки студентів. Теоретична професійно-педагогічна підготовка в Ніжинському історико-філологічному інституті являла собою поєднання курсів педагогіки, історії педагогіки, психології і логіки.

Таким чином, теоретична професійно-педагогічна підготовка виглядала досить ґрунтовною. Водночас, її недоліками була відсутність викладання спеціальних методик, багатопредметність у навчанні (студенти вивчали близько 20 навчальних дисциплін) і недооцінка значення психолого-педагогічної

підготовки учнів. Зовсім мало навчального часу виділялося для педагогічної практики. Лише з 1914 р., на прохання директора інституту Й.Е. Леціуса, до навчального плану додалися методики чотирьох дисциплін [34, 40].

Загалом, зазначені вище педагогічні навчальні заклади надавали студентам ґрунтовну професійно-педагогічну підготовку, сприяли розвитку вищої жіночої освіти. Проте брак коштів та недостатня підтримка держави не давали можливості збільшити випуск фахівців, а отже, задовольнити зростаючі потреби у кваліфікованих педагогічних кадрах.

Висновки. Отже, зміст гуманітарної складової вишів, які ми розглядаємо, був досить ґрунтовним і майже однаковим в усіх світських навчальних закладах. Різниця він лише дисциплінами по спеціалізації, кількістю лекційних і семінарських занять. Приватні вищі навчальні заклади орієнтувалися на зміст державних. Духовна академія за змістом освіти відрізнялася найбільше від вищезгаданих ВНЗ. Це пояснювалось специфікою вишу, але гуманітарна складова тут була найповнішою. Слід зазначити, що зміст освіти був спрямований на підготовку широко ерудованого фахівця з вищою гуманітарною освітою. Проте, поряд із позитивами необхідно відмітити й найбільший негатив, а саме, що в змісті гуманітарної освіти був відсутній національний компонент. Більше того викладання велося виключно російською мовою. Саме через зміст гуманітарної освіти проводилася русифікаторська політика царського уряду, забезпечувалася уніфікація підходів для формування проросійських поглядів, відторгнення українського студентства від національного ґрунту.

Список використаної літератури

1. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Дис. ... докт. іст. наук: Спец. 07.00.02 – Харків, 2011. – 533 с.
2. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX в. / А. Е. Иванов. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1991 . – 392 с.

3. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії / С.І. Посохов. – Х.: ХНУ імені В. Каразіна, 2006. – 368 с.
4. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005.
5. Стельмах С.П. Розвиток історичної науки на Україні другої половини ХІХ ст. / С.П. Стельмах. – К., 1997. – 176 с.
6. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец ХІХ – нач. ХХ в.) / Е.П. Степанович. – К.: Наукова думка, 1991. – 100 с.
7. Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті в 1834-1884 рр. / О.О. Тарасенко. – К., 1995. – 276 с.
8. Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818–1919) / Н.А Шип. – К.: Фенікс, 2010. – 436 с.
9. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901 – 1910 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
10. Єгорова О.В. Юридична освіта в університетах України ХІХ – початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку): Дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2004. – 199 с.
11. Зайцева З.І. Інституціоналізація української науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис... докт. іст. наук. – К., 2000. – 470 с.
12. Кругляк М.Е. Життя та побут студентства підросійської України ІІ пол.ХІХ – поч. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. – К., 2010. – 301 с.
13. Общий устав Императорских Российских университетов. 1884. // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т.9. – Спб.: Тип-я «Общественная польза», 1893. – С.985-1026.
14. Блонский П. П. Мои воспоминания / П.П. Блонский. – М. : Педагогика, 1971. – 176 с.
15. Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1884. – № 10. – С. 44.
16. Історія Київського університету (1834 – 1959) / За ред. О.З. Жмудського. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 629 с.

17. Первов П. 3 спогадів про Ніженський Історично-Філологічний Інститут / Павло Первов // Записки Історично-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXI–XXII. – С. 349.
18. Шип Н.А. Навчально-виховна система Київської духовної академії (1819–1919 рр. – С.195.
19. Устав православных духовных академий // Приложение к «Извлечению из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1909/10 уч. г.». – С.21–22.
20. Устав православных духовных академий // Труды КДА. – 1910. – Т. 2. – №7/8. Приложение. – С. 9.
21. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: 2я пол.ХІХ в. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
22. Державний архів м. Києва.- Ф.16. Київський університет Святого Володимира. - Оп. 465. - Спр. 1363 Расписание лекций и экзаменов студентов факультета в 1883 г. - Арк.1.
23. Грушевский М. Вопрос об украинских кафедрах и нуждах украинской науки. / М. Грушевський. – СПб.: Тип-я «Общественная польза», 1907. – 48 с.
24. Харьковский государственный университет. 1805-1980. Исторический очерк. – Х.: Изд-во при Харьк. гос. унив. издат. объедин «Вища школа», 1980. – 160 с.
25. Державний архів м. Києва. - Ф. 244 Київські вищі жіночі курси. 1878–1920 рр. - Оп.17. - Спр. 23. Дисципліни, що читалися на курсах, обов'язкові та необов'язкові. – Арк.6, 7-8.
26. Державний архів м. Києва. - Ф. 244 Київські вищі жіночі курси. 1878–1920 рр. - Оп.17. - Спр.5. Про предмети, що на фізико-математичному факультеті (дисципліни педагогічного циклу), вважалися необов'язковими для вивчення.- Арк. 14-15.
27. Гогоцкий С. На каком языке следует обучать в сельских школах Юго-Западной России?/ С. Гогоцкий. – [Б.м.], [б.г.] (Дозволено цензурою 13.05.1863 г.). – С. 254.

28. Объяснительная записка к составленному секцией проекту Положения о Высших Женских Курсах // Доклад секции по преобразованию женских учебных заведений. – СПб.: тип. В. Безобразова, 1902. – С.4-18.
29. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Вып. I. Академия наук и университеты. – Саратов: Тип-я Феокристов П.С., 1894. – 184с.
30. Обзорение преподавания предметов по историко-филологическому факультету Харьковских высших женских курсов на 1916-1917 учебный год. – Х.: Мирный труд., 1916. – 15 с.
31. Марголин Д. Справочник по высшему образованию. Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения за границей. / Д. Марголин. – К.: Сотрудник, 1915. – 422 с.
32. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа. – Ніжин, 2000. – с. 42.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. - Ф. 707. Управління Київської навчальної округи. - Оп. 146. - Спр. 28. Преподавание отдельных предметов, программы, планы, расписание лекций. - Арк. 54.
34. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники./ – Нежин: Типо-литография М.В.Глезера, 1900. – 120 с.